

Wat is taal?

P. A. M. SEUREN

Pieter A. M. Seuren (1934) studeerde klassieke talen en taalwetenschap in Amsterdam. Van 1967 tot 1971 was hij lector taalwetenschap in Cambridge, van 1971 tot 1974 bekleedde hij dezelfde functie te Oxford. Thans is hij hoogleraar taalfilosofie in Nijmegen.

De vraag "wat is taal?" houdt al vele generaties taalkundigen en filosofen bezig. Het is dus een gemeenplaats om te zeggen dat het antwoord op die vraag moeilijk te geven is. Het antwoord hangt o.a. af van de invalshoek die je kiest om het verschijnsel taal te bestuderen.

Zo bestaat er de *theoretische taalkunde*, die het verschijnsel taal onder meer beschouwt in relatie tot de psychologie. Een belangrijke naam in dit verband is die van NOAM CHOMSKY, die rond 1960 het bestaan van een "taalvermogen" voorstelde. Hiermee bedoelt hij dat er vaste mentale processen ten grondslag liggen aan het taalgebruik: het produceren en verstaan van taal. Het optreden van dergelijke processen is onverbreekelijk met taal verbonden; taal zou dus datgene zijn wat dergelijke processen op gang brengt.

Een andere invalshoek is de *sociolinguïstiek*. Deze wetenschap bestudeert de taal als communicatiemiddel tussen mensen. Het taalgebruik is afhankelijk van allerlei sociale factoren: de omgeving waarin men opgroeit, de normen en waarden van de samenleving e.d. Sociolinguïsten beschrijven deze relaties tussen taalgebruik en maatschappelijke factoren. Vanuit deze invalshoek zou je taal kunnen omschrijven als datgene wat op een bepaalde manier de communicatie binnen een groep mensen bepaalt.

Maar als we de vraag "wat is taal?" zó willen beantwoorden dat we ook in staat zijn te beoordelen of apen ook taal hebben, kunnen we met deze invalshoeken weinig beginnen. Er wordt daarbij nl. stilletjes van uitgegaan dat het hebben van taal min of meer gelijk is aan mens zijn. De mens onderscheidt zich van andere diersoorten door de taal. Als we de mogelijkheid van het bestaan van apentaal

het toneelstuk was een wanproduct

het toneelstuk

was een wanproduct

het

toneelstuk

was

een wanproduct

toneel

stuk

een

wanproduct

wan

product

niet bij voorbaat willen uitsluiten zullen we dit dogma moeten loslaten. We lopen namelijk de kans bij apen eigenschappen te ontdekken die doorgaans als exclusief menselijk beschouwd worden. Voor sommigen kan dit een pijnlijke ontdekking zijn. De ontkenning van menselijke eigenschappen bij apen is vaak ideologisch, soms zelfs theologisch bepaald. De mens moet lijken op een hoger wezen ("God"), waarvan het bestaan aangenomen wordt, en niet op lagere wezens, waarvan het bestaan waargenomen wordt.

In dit hoofdstuk zullen we dus taal beschrijven op een manier die het mogelijk maakt te toetsen of de uitingen van apen eigenschappen hebben die gelijk of verwant zijn aan die van menselijke talen, of, zoals dat officieel heet, *natuurlijke talen*.

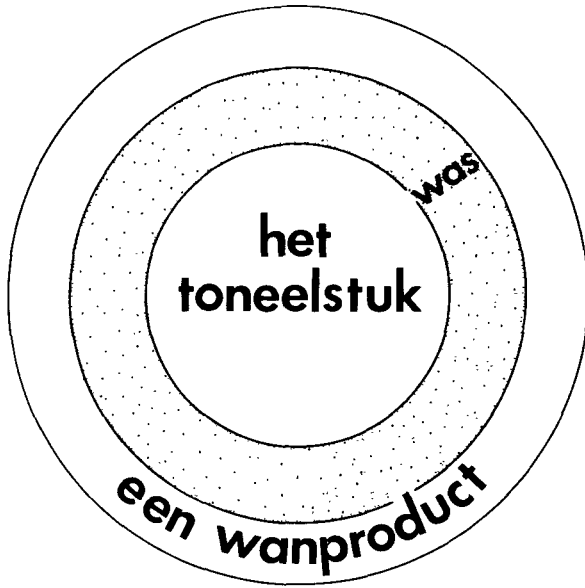
Voorwaarden voor taal

Omdat het niet mogelijk is een preciese definitie van taal te geven, zullen we volstaan met het noemen van een aantal voorwaarden waaraan alle talen blijken te voldoen. Naarmate we meer voorwaarden formuleren komen we dichter bij een definitie van taal.

De eerste voorwaarden die we zullen noemen liggen voor de hand:

- het bestaan van een lijst van kleinste betekenisdragende eenheden: een *lexicon*;
- het bestaan van combinatieregels die bepalen hoe deze basiseenheden in grotere gehelen kunnen worden samengebracht: een *grammatica*;
- het bestaan van grotere combinaties van basiseenheden, "woorden", "woordgroepen" en "zinnen", dat wil zeggen *structuren*, die op hun beurt ook weer betekenisdragend zijn.

Dit zijn noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarden. Het is ondenkbaar dat we iets wat niet aan deze eisen voldoet een taal zullen noemen. Maar bijv. een schaakspel voldoet er ook aan. De stukken vormen de basiseenheden. Aan het begin van het spel zijn ze op een bepaalde manier op het bord gerangschikt (een structuur). De regels die aangeven hoe de stukken verplaatst mogen worden bepalen welke structuren door de basiseenheden gevormd mogen worden. Deze structuren hebben zelfs een betekenis, bijv. mat, pat of remise.

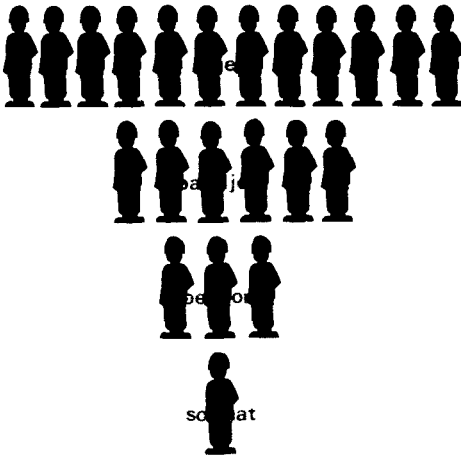

Omdat een schaakspel geen taal is zullen we aan deze drie nog enige voorwaarden moeten toevoegen. De eerste voorwaarde heeft betrekking op de structuren die ontstaan uit het volgens grammaticale regels samenvoegen van basiseenheden. Als we deze gaan analyseren blijken taalstructuren uiteen te vallen in meestal twee samenstellende delen, die we *constituenten* zullen noemen. De constituenten kunnen op hun beurt op dezelfde manier opgesplitst worden, totdat de constituenten gelijk zijn aan de basiseenheden uit het lexicon. De figuur op pag. 24 geeft daarvan een voorbeeld.

De steeds fijnere opsplitsing van constituenten geeft bij schematische weergave steeds zo'n boomvormig schema; men spreekt dan ook van een *boomstructuur*. In elke taal is het mogelijk om zinnen (structuren) schematisch in een boomstructuur weer te geven. De regels die bepalen op welke manier dat gebeurt, de grammatica dus, zullen we hier niet bespreken; we volstaan met de vaststelling dat een dergelijke analyse altijd op een boomstructuur uitkomt en bijv. niet op een structuur met twee cirkels, zoals in de bovenste figuur.

Toch zijn we er niet met de vaststelling dat elk systeem dat bestaat uit een aantal grondelementen en een stel combinatieregels, die in boomstructuren te ontleden zijn, een taal genoemd kan worden. Een leger kan ook schematisch in een boomstructuur worden weergegeven, zoals de figuur hiernaast laat zien.

Hier is geen sprake van taal. We zullen daarom nog meer voorwaarden moeten noemen, waaraan iets moet voldoen om taal te kunnen zijn. De volgende voorwaarde die we zullen stellen is dat taal een bepaald soort betekenis moet hebben.

Betekenis

Als we dat zo stellen zullen we iets moeten zeggen over wat betekenis is, en dat is niet zo eenvoudig. Filosofen hebben er door de eeuwen heen al zo veel over geschreven dat daar met gemak een bibliotheek mee te vullen zou zijn. Het is dan ook tamelijk frivolous om met een enkele alinea iets over betekenis te zeggen, maar er zit weinig anders op.

Als iemand mij vraagt "heeft u een pen voor mij?", dan is dat een uiting van een gedachte: "ik moet iets opschrijven, maar ik heb geen pen". Die gedachte is in de waarneembare (hoorbare) vorm van de gestelde vraag gegoten. Als ik de vraag verstaan heb en een pen aanreik, blijkt dat ik die gedachte begrepen heb. Ik heb daarbij als het ware de inhoud van de gedachte van de vraagsteller *gereconstrueerd* uit de waargenomen vraag. De taaluiting "heeft u een pen voor mij?" had betekenis voor mij omdat ik in staat was de achterliggende gedachte-inhoud af te leiden. Als iemand opschrijft "jisufbuys jhduhebl ig" heeft dat voor mij geen betekenis: ik ben niet in staat de gedachte van de auteur te reconstrueren.

Taal moet dus gedachte-betekenis hebben; die betekenis maakt het mogelijk om taal in de communicatie tussen mensen te gebruiken omdat er specifieke gedachte-inhoud en mee vastgelegd en overgebracht kunnen worden. Ook aan gedachte-inhoud stellen filosofen eisen. Zij stellen dat deze gekenmerkt worden door de mogelijkheid er een *waarheidswaarde* aan toe te kennen. Dat wil zeggen dat een gedachte-inhoud slechts één uit twee mogelijke waarheidswaarden kan hebben: "waar" of "onwaar". *Waarheidswaarde* moet niet verward worden met het *waarheidsgehalte* van een gedachte-inhoud. Als ik bekeer "het wordt mooi weer morgen", dan is het waar-

heidsgehalte van die bewering minimaal als blijkt dat het de volgende dag pijpestelen regent. De waarheidswaarde is eenvoudig het feit dat de uitgedrukte gedachte-inhoud onwaar is: de waarheidswaarde is "onwaar".

Aan de tot nu toe genoemde voorwaarden voor taal zullen we nog een paar toevoegen die we hier niet verder kunnen toelichten. Om taal te mogen heten zal een stelsel tekens regels moeten bevatten die *kwantificatie* mogelijk maken, bijv. door het gebruik van termen als "een", "geen", "drie", "veel", "alle" e.d. Daarnaast moeten er regels zijn die *modaliteiten* mogelijk maken. Belangrijke modaliteiten zijn: zekerheid (het is zeker waar), mogelijkheid (het kan waar zijn), wenselijkheid (was het maar waar), twijfel (zou het waar zijn?) en bevel (maak dat je wegkomt!). Ze geven extra informatie over de achterliggende bedoeling van een uitgesproken gedachte-inhoud.

Verdere voorwaarden zijn dat het mogelijk moet zijn om verschillende gedachten aan elkaar te *koppelen*, door het gebruik van woorden als "en" en "of", en dat *negatie* mogelijk is. Door negatie kan een ware bewering omgezet worden in een andere die onwaar is: "het regent" gaat over in "het regent niet". *Niet* is in dit voorbeeld de negatie. Andere voorbeelden zijn woorden als "niemand", "nooit" en "nergens".

Er zijn nog wel meer voorwaarden aan taal te stellen, maar om te voorkomen dat we ons te zeer verdiepen in het specialisme van de semantiek (betekenisleer) en de grammatica, zullen we met de genoemde volstaan. Tekensystemen die aan deze voorwaarden voldoen kunnen we taal noemen. Andere tekensystemen, die in dit opzicht te "arm" zijn, worden aangeduid met het begrip *code*. Een voorbeeld van een code vormen de gekleurde vlaggen aan boord van schepen. De vlag die aangeeft: "we heb-

Taal moet betekenis hebben.

ben een loods aan boord" heeft wel betekenis als onderdeel van het codestelsel, maar het stelsel als geheel voldoet niet aan andere gestelde voorwaarden. Het is heel goed mogelijk dat bij nader onderzoek zal blijken dat de "apentalen" eigenlijk codes zijn, in plaats van talen.

Natuurlijke talen

In het voorgaande hebben we steeds voorbeelden gegeven die afkomstig waren uit een *natuurlijke taal*, nl. het Nederlands. Natuurlijke talen zijn die talen die door mensen in de dagelijkse omgang gebruikt worden. Dat betekent dat in principe nog andere systemen kunnen bestaan die wel aan bovengenoemde voorwaarden voldoen, maar die geen rol spelen in de alledaagse communicatie tussen mensen. Voorbeelden hiervan zijn de kunstmatige taal-systemen van de moderne logica en de computertalen, die gebruikt worden om in computers informatie op te slaan, te verwerken en te combineren. Zonder verder op deze laatste groep talen in te gaan, is het wel van belang na te gaan wat het specifieke van natuurlijke talen is ten opzichte van niet-natuurlijke.

Natuurlijke talen onderscheiden zich door een aantal eigenschappen die in de algemene taalwetenschap *universalia* (enkelvoud: *universale*) genoemd worden. Er bestaan drie soorten universalia: *positieve*, *negatieve* en *implicatieve universalia*.

Een voorbeeld van een positief universale is dat in alle natuurlijke talen een categorie "werkwoord" voorkomt. Tegenvoorbeelden zijn tot op heden niet aangetroffen, werkwoorden vind je overal. Positieve universalia zijn dus eigenschappen die voor elke natuurlijke taal gelden.

Een voorbeeld van een negatief universale is het volgende. Stel je voor dat er een taal bestaat waarin het regel is dat als een zin met een nevenschikkend voegwoord be-

gint (en, wat, dus, of, maar), dit voegwoord na elke zeven woorden herhaald wordt. Op zichzelf is dat een heel eenvoudige regel, maar het blijkt dat er geen enkele natuurlijke taal is, waarin zo'n regel bestaat. Een negatief universele is dus een eigenschap waaraan geen enkele natuurlijke taal voldoet.

Voor een voorbeeld van een implicatief universele nemen we de zin "aan wie gaf Jan dit boek?" Als we deze vraag in het Japans stellen dan luidt die, letterlijk vertaald: "Jan het boek aan wie gaf?". Het implicatieve universele is nu dat als in een taal het werkwoord normaal gesproken aan het einde van een zin staat (wat in het Japans het geval is) een vraagwoord niet aan het begin van de zin geplaatst wordt, zoals in het Nederlands, maar op zijn gewone plaats blijft staan. Met andere woorden: als een taal eigenschap *a* heeft (werkwoord aan het eind van de zin), dan heeft hij ook eigenschap *b* (vraagwoord op de gewone plaats).

De studie van de universalia heeft de laatste tijd een grote ontwikkeling doorgemaakt. Natuurlijke talen blijken zich op allerlei, vaak verrassende, manieren te onderscheiden van denkbare niet-natuurlijke talen. Dit heeft bepaalde interessante consequenties. Het helpt bijv. te verklaren hoe het komt dat kinderen steevast, en in betrekkelijke vaste opeenvolging van stadia, de taal van hun omgeving opnemen. Blijkbaar zijn mensen uitgerust met een heel specifiek taalvermogen, waarmee kindertjes automatisch "zoeken" naar een grammatica die binnen de grenzen valt die voor natuurlijke talen gelden. Het taalverwerkingsvermogen is naar alle waarschijnlijkheid erfelijk vastgelegd (voor de menselijke soort, wel te verstaan) voor juist speciaal mensentalen. Als dit zo is, dan werpt dat een bijzonder licht op de erfelijke "bagage", waarmee het mensdom uit de evolutie te voorschijn is gekomen. De

universalia voor de natuurlijke talen moeten dan op de een of andere manier *biologisch* vastgelegd zijn.

Apentalen?

Als we nu de resultaten van de taalexperimenten met mensapen bekijken, dan wordt in elk geval duidelijk dat het mogelijk is dat mensen en dieren met elkaar communiceren door middel van betekenisvolle symbolen. In die communicatie bleek het mogelijk om gedachten over te dragen met behulp van gebaren of symbolen. Het lijkt er dus op dat een aantal voorwaarden die we in het voorgaande aan taal stelden, ook gelden voor de apen-"talen". Van andere voorwaarden weten we dat nog niet, o.a. omdat de woordenschat van de apen relatief beperkt is.

We veronderstelden zojuist dat de mens uit de evolutie is gekomen met een erfelijk taalvermogen, dat zou beantwoorden aan de universalia van de natuurlijke talen. We zouden nu kunnen nagaan of er in de apen-"taal" iets op te merken is wat in de richting van de universalia gaat. Zo ja, dan kunnen we zeggen dat in de evolutionaire ontwikkeling al een aanzet aanwezig is voor het taalvermogen dat bij de mens voorkomt. Het probleem is nu om een uitvoerbaar experiment op te zetten, waarmee we dit zouden kunnen nagaan. Toch is er een universele, dat wellicht bruikbaar is voor zo'n experiment.

De zin "hij kon niet vooruit *en* hij kon niet achteruit" kan samengetrokken worden tot "hij kon niet voor- of achteruit". Bij die samentrekking van twee negatieve zinnen blijkt *en* in *of* veranderd te zijn. Het is, naar alle waarschijnlijkheid, een positief universele dat als twee negatieve zinnen door het woord "en" verbonden zijn, "en" in "of" verandert, wanneer deze twee zinnen tot één zin samengetrokken worden. Voorwaarde is dat de negatie (hier: niet) voorafgaat aan het verbindingswoord in de

uiteindelijke versie. Andersom, dus een verandering van *of* naar *en*, bij de samentrekking van twee negatieve zinnen die door "of" verbonden waren, gaat veel moeilijker. Van bijv. "hij is niet getrouwd *of* hij is niet op de hoogte van de mazen van de wet" (als antwoord op de vraag waarom hij zo veel belasting betaalt) kunnen we niet komen tot "hij is niet getrouwd *en* op de hoogte van de mazen van de wet". Voor zover bekend bestaat er geen taal der wereld waar de wisseling van "of" naar "en" bij dergelijke samentrekkingen even natuurlijk verloopt als van "en" naar "of".

Nu kan men bekijken of deze eigenschap van natuurlijke talen ook terugkomt in het taalgebruik van apen. Het moet mogelijk zijn apen te leren de woorden *niet*, *en* en *of* op de juiste wijze te gebruiken; dit is aannemelijk gezien de resultaten met de experimenten tot nu toe. Als ze dat kunnen zullen ze correct reageren op de volgende opdrachten:

- *neem geen pinda,*
 - *neem geen sinaasappel,*
 - *neem geen pinda en neem geen sinaasappel,*
- en tenslotte op:
- *neem geen pinda of sinaasappel.*

Mochten ze bij die laatste opdracht inderdaad van de aangeboden pinda en sinaasappel afblijven, en mocht het zo zijn dat ze niet goed weten wat ze mogen pakken als gezegd wordt:

- *neem geen pinda en sinaasappel,*
- dan is er reden om aan te nemen dat er al iets van de universalia van menselijke taal, in aanleg bij apen aanwezig is.

Of een dergelijk experiment nu al succesvol uitgevoerd kan worden is twijfelachtig. Naast een groot aantal praktische problemen zijn er ook een groot aantal theoretische. Als we veronderstellen dat bij apen een gedeeltelijk ontwikkeld taalvermogen aanwezig is, dan is het denkbaar dat het universele waarmee we het experiment uitvoeren in dat beperkte taalvermogen nog niet ontwikkeld is, terwijl andere universalia wel kunnen voorkomen. Het resultaat van ons experiment zou dus wel eens sterk afhankelijk kunnen zijn van een toevallig gekozen universele. De op zichzelf reële vraag of de universalia die we bij de mens aantreffen pas zijn ontstaan met het ontstaan van de mensensoort in de evolutie, of dat er voorlopers aanwezig zijn bij mensapen of nog lagere soorten, kan op dit moment dan ook niet bevredigend beantwoord worden.